

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
ÜZEYİR HACIBƏYLİ adına BAKI MUSİQİ AKADEMİYASI

Əlyazması hüququnda

MEHPARƏ ALMAS QIZI RZAYEVA

TOFIQ QULİYEVİN MUSİQİ DİLİ

6213.01 – Musiqi sənəti

Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya işi Bakı Musiqi Akademiyasının “Musiqi nəzəriyyəsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: İmrüz Məmməd Sadıx qızı Əfəndiyeva
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi,
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor

**Rəsmi
opponentlər: İradə Tofiq qızı Köçərli**
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent

Mehrriban Fikrət qızı Əhmədova-Əliyeva
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Musiqi fənləri və onun tədrisi metodikası” kafedrası.**

Müdafiə _29_ aprel 2016-cı ildə saat 12:00-da Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində yaradılmış F/D 02.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Şəmsi Bədəlbəyli küç., 98.

Dissertasiya ilə Bakı Musiqi Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat ____ mart 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

H.V.Məmmədova

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ XASIYYƏTNAMƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hazırkı dissertasiya Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Xalq artisti, “İstiqlal” ordenli, professor, bəstəkar Tofiq Ələkbər oğlu Quliyevin yaradıcılığının və xüsusən də musiqi dilinin elmi tədqiqinin vacibliyinə həsr edilib. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin, o cümlədən bəstəkar yaradıcılığının, üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onun musiqi dilinin XX əsr Azərbaycan musiqi incəsənəti ilə dərin bağlılığının elmi izahı, milli musiqişünaslığın ən əhəmiyyətli və aktual problemlərindən biridir. Musiqişünaslığın daim diqqət mərkəzində olan bəstəkar yaradıcılığı, müxtəlif rakurslardan aparılacaq tədqiqatlara böyük ehtiyac duyur.

Tofiq Ələkbər oğlu Quliyev musiqi mədəniyyətimizdə öz üslubu, mövzusu və keyfiyyət etibarilə, tamamilə yeni parlaq səhifələr yazmışdır. O, özünəməxsus romantik bəstəkar təfəkkürü tətbiq etməklə, Azərbaycan musiqi sənətinin bədii, poetik dünyasına yeni bir nəfəs gətirmişdir.

Musiqidə ilk addımlarından artıq T.Quliyev özünün yaradıcılıq nailiyyətlərinin ciddiliyini nümayiş etdirərək, parlaq inkişafa doğru irəliləyirdi. Görkəmli sənətkarın yaradıcılığının mövzusu çoxşaxəli olaraq xalq həyatının bir çox problemləri ilə bağlı olmuşdur. Yaratdığı əsərlərdə mövzunun, ideyanın, yaşama tərzinin rəngarəngliyinə baxmayaraq, lirika T.Quliyev üçün daim aparıcı qüvvə kimi ana xətlə keçmişdir.

T.Quliyevin parlaq yaradıcılığına (bir çox bəstəkarlar kimi) Azərbaycan bəstəkarlıq sənətinin, o cümlədən də rus bəstəkarlıq məktəbinin kifayət qədər təsiri olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, vurğulamaq lazımdır ki, hər hansı bir ənənə və yaxud da mövcud olmuş cərəyan, bəstəkarın yaradıcılığında özünəməxsus, təkrarsız həllini tapmışdır. Bütün bunlar T.Quliyev üslubunda musiqi dilinin formalaşmasında, onun fərdi – yaradıcılıq təcəssümündə yeni rəng və çalarlarla zənginləşərək xüsusi məna kəsb etmişdir.

Bəstəkarın yaradıcılığı haqqında ilkin olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra elmi fikirlər, məqalələr, oçerklər, müxtəlif illərdə ifa olunmuş əsərlərə yazılan rəylər, dövrü mətbuatda bəstəkarın yaradıcılığının müəyyən səhifələrini işıqlandıran yazılar kifayət qədər təqdim olunmuşdur. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, T.Quliyevin yaradıcılığını (xüsusilə də tədqiqat zamanı əldə olunmuş yeni materiallar, not yazıları böyük simfonik orkestr üçün qələmə alınmış partituralar əsasında), musiqi dilini, üslub xüsusiyyətlərini hər tərəfli əhatə edən geniş elmi-nəzəri monoqrafiya yoxdur.

Musiqişünaslıqda həlli vacib məsələlərdən biri də məhz bəstəkar yaradıcılığında musiqi dilinin əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxararaq sistemləşdirilməsi, məqsədyönlü araşdırmaların aparılması, ilk dəfə elmi-tədqiqat işinin bu yöndə istiqamətləndirilməsi müraciət etdiyimiz mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

T.Quliyev yaradıcılığı Azərbaycan musiqi tarixində böyük bir təkamül yolu keçmişdir. Bu prosesdə bəstəkarın melodiyası, onun musiqi dilinin lad əsası, harmoniyası, metroritmik xüsusiyyətləri, forma quruluşu inkişaf edərək dəyişmişdir.

Bəstəkarın əsərlərinin ölməzliyini sübut edən əsas keyfiyyətlər məhz onların musiqi dilində, melodiyasında cəmləşmişdir. Bu baxımdan bəstəkarın musiqi dilinin – melodik quruluşunun öyrənilməsi daim zəruridir və müasir dövrümüzdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

T. Quliyev yaradıcılığının musiqi dilinin xüsusiyyətləri, orijinallığı, rəngarəng melodik hərəkət formaları, quruluşu, harmonik birləşmələr, inkişaf yollarının müxtəlifliyi tədqiqat üçün zəngin material verir və bütün bunların musiqişünaslıqda öyrənilməsi əsas məsələ kimi önə çəkilir. Hesab edirik ki, görkəmli bəstəkarın elmi-nəzəri təhlilə məruz qalmamış bir çox dəyərli əsərlərinin müfəssəl elmi-tədqiqat işinə böyük ehtiyacı var və seçilən mövzunun aktuallığı da məhz bununla izah olunur.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Ümumilikdə, T.Quliyev yaradıcılığının musiqi dili və vacib komponentlərindən biri olan melodiya, harmoniya, üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi musiqişünaslıqda bir o qədər də geniş işıqlandırılmamışdır.

Əlbəttə bəstəkar tərəfindən müxtəlif illərdə bəstələnmiş və ifa olunmuş əsərlərə tanınmış alim musiqişünaslar tərəfindən yazılmış bir sıra məqalələr, oçerklər, monoqrafiyalar, müxtəlif rəylər dövrü mətbuatda öz əksini tapmışdır. Bunlardan, L.Məlikovanın, Z.Bakıxanovanın, S.Qasımova və Z.Abdullayevanın, R.Zöhrabovun, İ.Əfəndiyevanın, R.Fərhadovanın, G.Abdullazadənin və s. elmi yazılarını qeyd etmək olduqca vacibdir. Bu elmi tədqiqat işlərində bəstəkarın ümumi həyat və yaradıcılığı, inkişaf tarixi, bəzi musiqi ifadə vasitələri ilə bağlı müxtəlif səciyyəli araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Elmi araşdırmaların hər biri Azərbaycan musiqişünaslığında öz layiqli yerlərini tutmuşlar. Lakin, tədqiqat zamanı əldə etdiyimiz bir çox əsərlərin musiqişünaslıqda tədqiq edilmədiyini vurğulamağı vacib hesab edirik və bu baxımdan da yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərin tədqiqat işlərini bir neçə istiqamətdə xarakterizə edə bilərik.

Azərbaycan musiqişünaslığında ilk dəfə olaraq bəstəkarın yaradıcılığına həsr edilmiş “Tofiq Quliyev” adlı elmi-tədqiqat işi Lidiya Yevseyevna

Məlikova tərəfindən aparılmışdır. Bu işdə bəstəkarın yaradıcılığı haqqında məlumatlar, ümumi inkişaf kontekstində verilmişdir. Bu da, əlbəttə ki, ilk iş kimi musiqişünaslıqda xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

T.Quliyevin çoxşaxəli yaradıcılığı, onun bədii və estetik baxışları, Azərbaycan musiqi mədəniyyətində tutduğu mövqeyi müəllif tərəfindən olduqca dolğun şəkildə elmi-tədqiqat işində öz əksini tapmışdır.

Bundan əlavə tanınmış musiqişünas – alimlərin Z. Bakıxanovanın “Tofiq Quliyev”, Z.Abdullayevanın “Ecəzkar sənətkar” adlı görkəmli bəstəkarla həsr olunmuş elmi monoqrafiyalarını da qeyd etmək vacibdir. Bu elmi monoqrafiyalarda T.Quliyev yaradıcılığının bəzi sahələri, avtobiografiyası və bəstəkarın yaradıcılıq inkişafının evolyusiyasına dair axtarışları öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, hər iki monoqrafiyada T.Quliyevin yaradıcılığının inkişaf mərhələlərinin təhlilinə rast gəlmək mümkündür. Vurğulamaq lazımdır ki, çox hörmətli müəlliflər bəstəkarın yaradıcılığına məxsus olan ən parlaq nümunələri araşdırmış və təqdim etmişlər. Hər iki işdə T.Quliyev ciddi və məsuliyyətli bəstəkar kimi səciyyələndirilmişdir. Xüsusilə qeyd olunmuşdur ki, bəstəkar daim yeni mövzular və onların həyata keçirilməsi yollarının axtarışında olmuşdur.

Adlarını çəkdiyimiz monoqrafiyaların, elmi-tədqiqatların və məqalələrin hər biri Azərbaycan musiqişünaslığında mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

T.Quliyev sənətinin, xüsusilə də, mahnı yaradıcılığının sürətli inkişaf yolları, təkamülə uğraması, bəstəkarın müxtəlif illərdə qələmə aldığı və ifa olunmuş ecəzkar sənət əsərlərinə müəyyən dövrlərdə çox hörmətli musiqişünaslarımız tərəfindən dəyərli məqalələr, oçerklər yazılaraq musiqi ictimaiyyətinə təqdim olunmuşdur. Lakin T.Quliyevin musiqi dili – onun melodiyasının, milli lad əsasının, ritmikasının, musiqi formasının, harmoniyanın müfəssəl şəkildə araşdırılması bu günə qədər xüsusi olaraq tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Daha dəqiq, T.Quliyevin musiqi dilinin hərtərəfli, müfəssəl öyrənilməsi qarşıya əsas məqsəd olaraq qoyulmamışdır. Bundan əlavə, bəstəkarın bir çox əsərlərinin heç bir elmi-nəzəri təhlilə məruz qalmadığına görə, onların geniş tədqiqat işinə ehtiyacı duyulur. Bu səbəbdən də, təqdim olunan dissertasiya işi bu mövzuya həsr olunmuş ilk elmi-nəzəri tədqiqat sayıla bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə xüsusi tədqiqat işi olaraq, təqdim olunan dissertasiya arxiv materialları əsasında Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı T.Quliyev yaradıcılığının musiqi dili və onunla bağlı yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Burada T.Quliyevin mühüm əhəmiyyət kəsb edən, lakin bu günə kimi araşdırılmamış müxtəlif

janrlı əsərləri elmi cəhətdən təhlil olunmuşdur:

- a) Mahnılarında melodik hərəkətin xüsusiyyətləri;
- b) Böyük simfonik orkestr üçün bəstələnmiş əsərlərində simfonik üslubunun şərh;
- c) Musiqili komediyaları və dram tamaşalarına yazılan əsərlərində musiqi dilinin təcəssümü və janr xüsusiyyətləri.

Həmçinin onların milli incəsənətimizdə öz dəsti-xətti ilə fərqlənən bəstəkar üslubu haqqında müəyyən nəticələr əldə etməyə imkan verən səciyyəvi xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Bu da, öz növbəsində hər bir əsəri ayrı-ayrılıqda qiymətləndirməklə yanaşı, görkəmli bəstəkarın musiqi dilinin təkamülünün ümumi mənzərəsini aşkar etməyə imkan yaratmışdır.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd T.Quliyev melodiyasının əsas xüsusiyyətlərinin, musiqi dilinin əsaslarının tədqiqi ilə bağlıdır. Bəstəkarın əsərlərinin dərinədən və hərtərəfli şəkildə nəzərdən keçirilməsi dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuş ki, bu da bəstəkarın musiqi dünyasına nüfuz edərək, hər bir əsərin orijinallığını duymaqla yanaşı, ümumiyyətlə dahi sənətkarın yaradıcılığının bir çox sahələrini izləməyə kömək edəcəkdir.

T.Quliyev və XX əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin onun yaradıcılığında inikası, onlar arasındakı əlaqənin işıqlandırılması da, həmçinin, tədqiqat işində vacib olan məqamlardan biridir.

Dissertasiyada bu məqsədlərə xidmət edən aşağıdakı konkret vəzifələr qarşıya qoyularaq öz həllini tapmışdır:

- XX əsr Azərbaycan musiqisi və onun T.Quliyev yaradıcılığı ilə ümumi mənzərəsinin əlaqəli bir şəkildə tədqiq olunması və bəstəkarın musiqisinin ən böyük yaradıcı nailiyyətlərinin şərh;
- Elmi-nəzəri musiqişünas tədqiqatlarında öz əksini tapan musiqi dili – melodiya, harmoniya, ritm probleminin təsnifatı məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- T.Quliyevin musiqisində simfonikləşmənin ifadə olunma xüsusiyyətləri, onların ideya-məzmununun şərh, eləcə də, bu əsərlərdəki simfonik dramaturgiyanın fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi;
- Bəstəkarın bir sıra əsərləri tədqiq olunaraq, onlarda milli və Avropa musiqi ənənələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi;
- T.Quliyevin əsərlərindəki melodiyanın quruluş xüsusiyyətlərinin, melodik hərəkət formalarının üzə çıxarılması;
- Bəstəkarın musiqi dilinin – melodiyanın formalaşmasında gəzişmə, təkrarlılıq, variantlılıq, sekvensiya, yönəlmələr, sıçrayış, hərəkət üsulları və

növlərinin hərtərəfli öyrənilməsi;

- T.Quliyevin musiqi dilinə xas olan əsas cəhətlərin sistemləşdirilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqatda kompleksli nəzəri təhlil metodu əsas götürülmüşdür. Bununla yanaşı, bəstəkarın yaradıcılığı inkişaf prosesində üslub dəyişikliklərinə məruz qalmışdır ki, bu mənada T.Quliyevin bir sıra əsərlərinin musiqi dilinin hər bir nümunəsi ayrı-ayrılıqda dərin nəzəri tədqiqat obyektı olaraq, sənətkarın yazısında müasir texnika metodlarının özünəməxsusluğunu təzahür etdirir. Eyni zamanda, Azərbaycan musiqişünaslığının elmi-nəzəri prinsipləri əsas götürülərək, eləcə də xarici musiqişünas alimlərin tədqiqatları, işlənmiş elmi-nəzəri konsepsiyalar dissertasiyanın metodoloji bazasını təşkil edir.

Dissertasiyada T.Quliyevin yazı dəsti-xətti, musiqi dilinin tam təhlili aparılmışdır ki, bu da özündə melodiyanın müxtəlif hərəkət formalarının, inkişaf xüsusiyyətlərinin, milli lad əsasını və kompozisiya quruluşunun araşdırılmasını ehtiva edir.

Qeyd etməliyik ki, bəstəkarın musiqi dilinin tədqiqində yuxarıda qeyd etdiyimiz tərkib hissələri ilə yanaşı, onun milli köklərə bağlılığının da aşkarlanması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu baxımdan ilk növbədə, Ü.Hacıbəylinin, M.S.İsmayilovun, R.Zöhrabov, S.Seyidova və başqalarının elmi-fundamental əsərləri melodiya və lad xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsində qiymətli mənbədir.

Bundan əlavə, T.Quliyevin XX əsr musiqi mədəniyyətimizin müxtəlif mərhələlərində yaradıcılıq irsinin çoxşaxəli inkişafının panoramasını üzə çıxaran elmi əsərlər xüsusi qeyd olunmalıdır. Öz tədqiqat işimizdə Z.Bakıxanova, S.Qasımova və Z.Abdullayeva, R.Zöhrabov, İ.Əfəndiyeva, N.Mehdiyeva və bir çox hörmətli musiqişünaslarımızın elmi əsərlərinə əsaslanmışdır.

Məlumdur ki, musiqi dili olduqca geniş bir anlamdır və bu baxımdan da, tədqiqat zamanı müxtəlif musiqi ifadə vasitələri ilə üzvi vəhdət fonunda kompleksli araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən dissertasiya işinin tədqiqi zamanı, musiqinin forma, harmoniya, melodiya, ritm, faktura, intonasiya məsələlərini araşdıran bir sıra görkəmli alimlərin – A.N.Soxorun, Y.N.Tyulinin, L.A.Mazelin, Y.N.Xolopovun, V.N.Xolopovanın, Y.V.Nazaykinskinin və bir çox başqa dəyərli musiqişünasların elmi işlərindən köməkçi metodik mənbələr kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli simalarından olmuş Tofiq Quliyevin yaradıcılıq irsinin ən parlaq nümunələrinin kompleksli təhlili şərtləndirir. Materialların janr müxtəlifliyi, tədqiqat obyektinin fərqli yaradıcılıq sahələri (mahnı, simfonik, musiqili komedi-

yalar, dram tamaşalarına musiqi) rakursundan araşdırılmasını tələb edir. **Tədqiqatın predmeti** – elmi-nəzəri baxımdan bəstəkarın üslub dəstixətini müəyyən edən musiqi dilinin müxtəlif tərkib hissələri ilə həmahəng kompozisiya həllinin təşkil olunmasıdır.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən bir sıra nəticələr – faktiki-nəzəri məlumatlar, başlıca tezislər bu sahədə yazılacaq gələcək elmi nəzəri, estetik tədqiqatlar üçün zəminyaradıcı material ola bilər və həmçinin bəstəkar yaradıcılığında musiqi dilini tədqiq edən elmi işlər üçün istiqamət verə bilər.

Dissertasiyanın nəticələrindən musiqişünaslıq işlərində geniş istifadə oluna bilər. T.Quliyevin yaradıcılığının – musiqi dilinin özünəməxsusluğu Ü. Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “Azərbaycan musiqi tarixi”, ”Harmoniya”, ”Musiqi əsərlərinin təhlili” kursunda, eləcə də digər ali və orta tədris ocaqlarının analoji kurslarında tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın materialı. Dissertasiya üzərində iş zamanı istifadə olunan materialların əsasını bizim tərəfimizdən ilk dəfə olaraq bərpa olunmuş əlyazmalar, bəstəkarın müxtəlif janrlarda bəstələdiyi əsərləri təşkil edir: böyük simfonik orkestr üçün “Simfonik eskizlər” süitəsi, “İncəlik” rəqs süitəsi, fortepiano və orkestr üçün “Qaytağı”, “Xoreoqrafik novellalar”, “Azərbaycanın sevinci” rəqs süitəsi, “Dörd simfonik lövhə”, iki tar və simfonik orkestr üçün “Rəqs”; mahnılardan: “Cəl bəri”, “Türk mahnısı”, “Can Vətənim”, ”Mənim Vətənim”, “Gənclik mahnısı” və başqaları, dram tamaşaları “Entoni Qrantın cinayəti”, “Üç bülbül adına küçə №17”, “Akasiya çiçəkləyəndə” və s. Qeyd etdiyimiz əsərlərin hər biri əlyazmadır və arxiv materiallarına aiddir.

“Xanuma” dram tamaşasına yazılmış musiqinin partiturası da əlyazmadır (əsər musiqişünas N.Kərimova tərəfindən ilk dəfə olaraq əldə edilmişdir), bundan əlavə T.Quliyevin bəzi əsərlərinin çap olunmuş klavirləri və məcmuələri də tədqiqat işimizin material bazasını təşkil edir. Bəzi əsərlərin səs yazıları da istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının musiqi nəzəriyyəsi kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin seminar, elmi-nəzəri və praktiki konfranslardakı çıxışlarında, məcmuələrdə çap olunmuş bir sıra elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, iki yarım-fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, notoqrafiya və not əlavələrindən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** bölməsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın probleminin elmi işlənmə dərəcəsi, eləcə də işin elmi yeniliyi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, təcrübə əhəmiyyəti açıqlanır, dissertasiyanın materialları, onun aprobeasiyası və quruluşu əsaslandırılır.

Dissertasiyanın I fəslı – “Tofiq Quliyevin Azərbaycan musiqi mədəniyyətində rolu və əhəmiyyəti” adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil – **1.1. “XX-XXI əsr musiqişünashğında musiqi dilinin tərkib hissələrinə bir baxış”** adlanır. Musiqi dili dedikdə olduqca geniş anlam nəzərdə tutulur. Bu anlayış ilə biz əsasən bəstəkar yaradıcılığında fərdi xarakter daşıyan önəmli xüsusiyyəti nəzərdə tuturuq. Təqdim olunan bölmədə musiqi dilinin (melodiya, harmoniya, ritm, forma və janr, bədii təzahürlər, tembr axtarışları, milli özünəməxsusluq) vacib tərkib hissələrinə dair XX – XXI əsrlərdə yazılmış tədqiqat işləri haqqında məlumat verilmişdir. Eyni zamanda tanınmış Azərbaycan musiqişünas alimlərin əldə etdikləri elmi mülahizə və axtarışları əsas götürülərək tədqiqat işimizin bu bölməsində öz əksini tapmışdır.

XIX əsrdən etibarən dünya musiqi elmində musiqi dili və onun faktorlarının mövqeyinin möhkəmlənməsi müşahidə olunur. Zaman ötdükcə musiqi dili leksikasının püxtələşərək artıq tam, çoxşaxəli sistem halına düşməsi, müxtəlif milli məktəblərdə qavranılıb qlobal mənə qazanması sayəsində musiqi dilini formalaşdıran ünsürlərin tədqiqinə daha professional, hərtərəfli təhlil və metodik biliklərə malik musiqişünaslar, alimlər qoşulmuşlar. Müxtəlif bəstəkarların, hətta eyni millətə məxsus olmalarına baxmayaraq musiqi dillərinin müxtəlif “dillərdə” səsləndirilməsi, formalaşaraq öz üslubunu tapması sözün əsl mənasında, maraq doğurur. Bu “dillər” məhz bəstəkarlara məxsus musiqi-cümlə quruluşu, musiqi-söz intonasiyaları və musiqi təfəkkür ustalığıdır. Əlbəttə ki, musiqi dili sözünün qarşısında fərdilik durur ki, bu da hər bir bəstəkarın rəngarəng, sərhəd bilməyən fantaziyası ilə çulğalanır.

XX-XI əsrlərdə yazılmış elmi-analitik, fundamental tədqiqat işləri ərsəyə gələrək önəmli metodoloji bir faktor kimi özünü doğrultmuşdur. Alimlərdən: L.A.Mazel¹, V.A. Tsukkerman², B.V.Asafyev³, P.İ.Çaykovski⁴,

¹Мазель Л.А. О мелодии, М., Муз. гиз., 1952; Мазель Л.А. Вопросы анализа музыки, М.,Музыка, 1979.

²Мазель Л.А., Цуккерман В.А. Анализ музыкальных произведений, М., Музыка, 1967.

A.H.Coxop⁵, S.V.Raxmaninov⁶, Y.N Tyulin⁷ və başqalarının elmi işləri musiqi dilinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan müxtəlif tərkib hissələrinə həsr edilmişdir.

Azərbaycan musiqi elminin bünövrəsi Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən qoyulmuşdur. Görkəmli şəxsiyyətlərin musiqiyə həsr olunmuş məqalələrində, xüsusilə çoxillik tədqiqatlarının nəticəsi olan “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental əsərində Azərbaycan musiqi elmi üçün proqram əhəmiyyətli müddəalar irəli sürülmüşdür. Məlumdur ki, bəstəkar yaradıcılığında musiqi dilinin formalaşmasında mühüm faktorlardan biri də onun lad əsasıdır. Bu sahədə qiymətli mənbələrdən biri də M.S.İsmayilovun “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları”, “Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik öçerkləri” kimi əsərləri hesab edilir. Qeyd olunan fundamental əsərlər bizim tədqiqat işimizdə yardımçı vəsait kimi istifadə edilmişdir. Melodiya haqqında yazılmış əsərlərdən, ilk dəfə bu mövzuya müraciət etmiş musiqişünas K. Nəsirovanın “Qara Qarayevin melodiyası” (“Мелодика Кара Караева”) elmi monoqrafiyasını və müəllifin istifadə etdiyi konsepsiyanın yenilik olduğunu vurğulamaq istərdik. Müəllif bəstəkarın “musiqi dilinin”, melodiyasının açılmasında müxtəlif aspektlərə toxunmuş və nəticədə dəyərli təsdiqedicə nəticələr əldə etmişdir. Daha sonra qeyd etməliyik ki, Azərbaycan musiqişünas alimlərindən İ.V.Abezqauz⁸, V.Ş.Əlixanova-Şərifova⁹, Ə.B.Bədəlbəyli¹⁰, E.A.Abasova¹¹, S.A.Seyidova¹², G.A.Abdullazadə¹³, Ü.İ.İmanova¹⁴,

³ Асафьев Б. В. Избранные труды, Том I, АН СССР, 1952.

⁴ Чайковский П. И. Письма к близким, М., Муз.гиз. 1935.

⁵ Сохор А.Н. О выразительных возможностях и функциях диатоники.//В сборнике: Вопросы социологии и эстетики музыки. Л., Сов.ком.,1983, с.159-180.

⁶ Рахманинов С. В. Связь музыки с народным творчеством // Литературное наследие – М., СК., 1978, с.12.

⁷ Тюлин Ю.Н. Учение о гармонии . М., Музыка, 1966.

⁸ Абезгауз И. В. Развитие традиции. М., журнал «Сов. музыка», 1963, № 4, с. 37-43.

⁹ Алиханова – Шарифова В. М. Национальное своеобразие в творчестве Азербайджанских композиторов. Рукопись научной работы за 1986-1990 г.г. 10 пл. Архив БМА.

¹⁰ Бадалбейли А. Б. Толковый монографический музыкальный словарь. Баку: Элм, 1969.

¹¹ Абасова Э. А. Тематизм народных песен в опере «Кероглы». М., журнал «Сов. музыка», 1960, №9, с. 35-42.

¹² Seyidova S.A. Azərbaycan xalq professional musiqisi. Bakı: Mars-print, 2005.

¹³ Абдуллазаде Г.А. Мугамы (философская сущность). Баку, Язычы, 1983.

¹⁴ İmanova Ü.İ. Musiqi Ədəbiyyatının metodikası (ixt.musiqişünaslıq), Bakı, 2011.

G.R.Mahmudova¹⁵, İ.M.Əfəndiyeva¹⁶, E.A.Babayev¹⁷, Ş.H.Mahmudova¹⁸, C.E.Mahmudova¹⁹ və başqalarının elmi əsərlərində və axtarışlarında irəli sürülən faktlar və elmi təsdiqlər bəstəkar yaradıcılığında musiqi dili probleminin müxtəlif faktorlarının metod-nəzəriyyələrinin açılmasında, fundamental rol oynamışlar.

I fəslin ikinci yarımfəslili: 1.2. “Tofiq Quliyev və XX əsr Azərbaycan musiqisi: yaradıcılıq mərhələləri, ənənə və novatorluq, yeni təməlyüllər” adlanır. Bu bölmədə Azərbaycanın Xalq Artisti, “İstiqlal “ordenli, professor, görkəmli bəstəkar Tofiq Ələkbər oğlu Quliyevin çoxşaxəli yaradıcılıq irsinin ən parlaq inkişaf mərhələləri, milli musiqi tariximizdə yeniliklərə imza atdığı faktları işıqlandırılmışdır. XX əsr Azərbaycan musiqisində yeni-yeni üslub axtarışlarının tələbi ilə bədii cərəyanların, texniki vasitələrin aparıcı meyarları ifadə olunurdu. Bəstəkar, pianoçu, dirijor, görkəmli ictimai xadim T.Quliyevin dolğun və yeniliklərə imza atan yaradıcılıq axtarışları, rəngarəng həyat eşqi ilə tam vəhdət təşkil edirdi. Görkəmli bəstəkarın zəngin yaradıcılıq irsi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə, klassikasına çevrilmişdir.

Dissertasiyanın II Fəslı “ T. Quliyevin mahnı yaradıcılığında fərdi üslubun təşəkkülü” adlanır. Azərbaycan professional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında təməli qoyulmuş professional mahnı janrı, sonradan möhtəşəm bir tarixi yüksəliş yolu keçərək, müxtəlif bəstəkarlarımızın yaradıcılığında rəngarəng çalarlarla, məzmun və ifadə vasitələri ilə, bədii, estetik keyfiyyətlərlə inkişaf etdirilmişdir. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, mahnı janrı özünün yüksək lirikliyini məhz T. Quliyevin yaradıcılığında tapmışdır. Fəsilə bəstəkarın dərin və çox məzmunlu “okeana” bənzəyən mahnı yaradıcılığının kiçik bir damlası (xüsusilə qeyd edək ki, biz çalışmışıq ki, bəstəkarın tədqiqatçı musiqişünaslar tərəfindən az və yaxud da heç tədqiq olunmayan əsərlərinə müraciət edək) araşdırılaraq onlarda müəllifin fərdi üslub dəsti-xəttinin, musiqi dilinin özünəməxsus tərzdə səciyyələnməsinə yardımçı olan melodik quruluşların, harmoniya, ritm, temp, milli lad intonasiyalarının təzahürü kimi faktorların aşkar

¹⁵Махмудова Г.Р. Полифония. Учебник. Баку, Адилоğlu, 2011.

¹⁶Əfəndiyeva İ.M., Mahir sənətkar. “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 20 noyabr, 1997.

¹⁷Babayev E.A. Azərbaycan muğam dəstgahlarında ritm-intonasiya problemləri. Bakı, Işıq, 1996.

¹⁸Mahmudova Ş.H. Musiqi palitrası. Bakı, Nurlan, 2003.

¹⁹Mahmudova C.E. Azərbaycan bəstəkar mahnılarında poeziya ilə musiqi. Bakı: Mars-print, 2009.

olunması məqsəd qoyulmuşdur. Təhlil prosesində nəzərdən keçirilmiş çoxlu sayda not nümunələri əsasında (“Zibəydə” (söz: Ə. Əlibəylinin), “Axşam mahnısı” (söz: Z.Cabbarzadənin), “Axşam görüşləri” (söz: R. Rzanın), “Gecə serenadası” (söz: P. Simonova məxsus), “Vəfa” (“Верность”, söz: M.Karienkonun), “Gəl bəri” (söz: Z. Cabbarzadənin), “Türk mahnısı” (söz: Z.Cabbarzadənin), “Lirik” (söz: O. Hacıqasımovun), “Can, Vətənim” (söz: T. Elçin), “Mənim Vətənim” (söz: S. Məmmədzadənin), “Neft daşları” (söz: M. Svetlovun), “Gənclik mahnısı” (söz: N. Hikmətin), “Şən Genatsvali”, “Tbilisi dənizi”, “Ana Kür” (mahnı trio, söz: T. Elçinin), “Kəndimiz”, “Baxcamız” (“Ögey ana” kinofilmdən)) bəstəkarın mahnı yaradıcılığının musiqi dili, fərdi üslubunu müəyyənləşdirən ən mühüm prinsiplial cizgilər aşkarlanmışdır. Bu cizgilər yalnız musiqinin daxili estetik quruluşuna aid deyil, belə ki, melodiyanın bədii məzmunu, romantikləşdirilmiş vokal musiqinin kompozisiya və formasına parlaq nümunə olaraq, milli melosun, onun inkişaf qanunauyğunluqlarının fərdi ekspressivliyini vurğulayır. Xalq yaradıcılığının – mahnı, rəqs, muğam janrının və aşiq yaradıcılığının intonasiya xüsusiyyətlərindən müxtəlif aspektlərdə geniş istifadə edərək, T. Quliyev eyni zamanda klassik ənənələrə əsaslanaraq və bu sintezdə musiqi ifadəsinin üzvi qovuşmasının yeni imkan və vasitələrini əldə etməyə nail olur. Janrların sintezində yeni ifadə vasitələrinin novator axtarışları, bəstəkarın musiqi dilində xalq materialının fərdiləşdirilmiş ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Mahnıların harmonik dilində ənənəvi tersiya quruluşlu septakkordlar, nonakkordların müxtəlif növlərindən istifadə olunmuşdur. Rəngarəng dinamika, ritm və temp çalarları isə T. Quliyev musiqi dilinin bünövrəsini təşkil edir.

“Zibəydə”, “Faytonçu” kimi mahnılarında sadalanan üsürlərlə yanaşı, ritmik fakturanın caz poliritmiya prinsipi əsasında qurulub, bu sistemin bütün ritmik laylarının əsas qaydalarına uyğun gəlməsi diqqəti cəlb edir. Mahnılarında rast gəlinən DD-D₇-T, DD₉-D₇-T, T-S₇⁶⁷-T kimi harmonik dönüşlər caz musiqisinin ənənəvi standartları ilə oxşardırlar. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, mahnılarında estrada-caz üslubunun janr tipikliyinə başlıca amil kimi çıxış etməsi diqqəti cəlb edir. Bəstəkarın mahnı yaradıcılığında caz harmonik üsürləri estrada mahnısının quruluşuna tabe olaraq “formal” şəkildə istifadə edilmişdir. T.Quliyevin mahnılarında melodik inkişafın ən parlaq xüsusiyyətlərindən biri odur ki, melodiyanın funksional fəallığı əsas tonun ətrafında gəzişməklə gerçəkləşir. Demək olar ki, əksər mahnılarının melodiyası kvarta intervalına sıçrayışla başlayır və bu da çox vaxt dərhal deyil də, aramla öz həllini tapır. Bundan

əlavə mövzunun inkişafında müəllif – sekvensiya, eyni ilə təkrarlılıq, qismən təkrarlılıq, variantlı-inkişaf növlərindən istifadə etmişdir. Təkrarlanan sekvensiyalar zamanı bəstəkar fakturada ritmik qeyri-sabitlik yaratmaqla mövzunun inkişaf xəttinə xüsusi dinamika bəxş edir. Öz mahnılarında mikrotematizmə dayaqlanan bəstəkar əsərin melodiyasının inkişafı zamanı xüsusi effektlərdən istifadə edir. Qısa və lakonik mövzular, ayrı-ayrı motivlər, müəyyən melodik gəzişmələr müəllifin istifadə etdiyi əsas vasitələrə çevrilir. Müşayiətdə daha çox vals tempinə müraciət etməyə üstünlük verən T. Quliyev melodiya da tam əksinə, aramla, olduqca rəvan melodik quruluşu nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə isə qeyd etmək istərdik ki, təqdim olunan fəsildə araşdırılan mahnıların melodik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı onların daxili zənginliyi və müxtəlif tipli olmaları ilə fərqləndiklərini üzə çıxarmış və T. Quliyevin yazı dəsti-xəttinin xüsusiyyətlərini aşkar etmişik. Bəstəkarın mahnıları onun həyat və yaradıcılığının bir növ özünəməxsus tarixçəsidir. Qeyd edək ki, T. Quliyev qələmə alıb, həyat verdiyi mahnılarının heç birində təkrarlanmır və bu cəhət bəstəkarın fərdi təfəkkürünün səciyyəvi xüsusiyyətinə çevrilmiş musiqi dilində təcəssüm olunur. Tofiq Quliyev Azərbaycan professional mahnısını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Onun mahnıları təkcə Azərbaycanda deyil, xaricdə də şöhrət qazanaraq sevilə-sevilə oxunur.

Dissertasiyanın III Fəslə “T.Quliyevin böyük simfonik orkestr üçün yazılmış əsərlərində simfonik üslubunun şərhə ” adlanır. Bu fəsil T.Quliyevin çoxşaxəli yaradıcılığının prioritetli sahəsi olan simfonik musiqi janrının parlaq, özünəməxsus inkişaf mərhələlərinin, yazı üslubunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan bəstəkarlarının simfonik təfəkkürünün təşəkkülü, milli mədəniyyətin zəminində cərəyan edirdi ki, bu da milli simfonizmin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmişdir. Milli simfonizmin təzahürünün müxtəlif aspektləri, bir sıra bəstəkarların yaradıcılığında fərdi yaradıcılıq izi qoymuşdur. Bu baxımdan da, qeyd olunan fəsildə yeni-yeni yaradıcılıq axtarışlarının fonunda görkəmli bəstəkar T. Quliyevin simfonik musiqi sahəsində fərdi düşüncəsini əks etdirən üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, xüsusi tərəflərinin açılması və onun orijinallığının daha dolğun şəkildə aşkarlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bəstəkarın simfonik musiqi janrında ilk addımları 50-60-cı illərə təsadüf edir. İlkin olaraq, bəstəkar bu janrda öz qələmini, “Simfonik süitalar” və “Simfonik rəqslər”də sınamışdır. Məhz bu əsərlər T. Quliyevin yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət kəsb edərək simfonik janrda bəstəkarın bir çox maraqlı əsərlərinin yaranmasına təkan olmuşdur.

Uzun illər aparılmış tədqiqat prosesində əldə olunmuş arxiv materialları sırasında bəstəkarın böyük simfonik orkestr üçün bəstələdiyi “Azərbaycanın sevinci” rəqs süitəsi, “Xoreoqrafik novellalar”, fortepiano və orkestr üçün “Qaytağı” (“Ləzginka”), “Dörd simfonik lövhə”, “Zəriflik” rəqs süitəsi, “Simfonik eskizlər” süitəsi, iki tar ilə simfonik orkestr üçün “Rəqs” əsərlərinin əlyazmalarının ilk dəfə əldə edilməsi olduqca sevindirici bir haldır ki, bu da T. Quliyevin yaradıcılığının əhəmiyyətli bir hissəsinin bu janra həsr etməsindən xəbər verir.

“**Azərbaycanın sevinci**” rəqs süitəsi (1982-ci il) bəstəkarın yaradıcılıq irsində yeni səhifə, əsil radikal əsər olmuşdur. Bu əsər intonasiya-harmonik dilin, kompozisiya və orkestr texnikasının yeni çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Əsər böyük simfonik orkestrin tam heyəti üçün bəstələnmişdir.

“Azərbaycanın sevinci” rəqs süitəsinin giriş hissəsində, faktura quruluşu və intonasiya əsasına görə bəstəkarın fortepiano və simfonik orkestr üçün bəstələdiyi əsərlərinin intonasiyaları ilə yaxınlığı hiss olunur. Süitanın ritmik sərbəstliyi (yəni artması və azalması) üzərində qurulmuş polifonik üsullardan və imitasiyalardan (kiçik intonasiyalı epizodlarda) istifadə, ön planda keçir. Əsərin ilk anlarından T. Quliyev yazı dəsti-xəttinə xarakterik olan bir cəhət özünü büruzə verir – bəstəkar kiçik motivlərin daxili əlaqəsini yaradaraq variasiyalı mövzu inkişafını fəallaşdırır ki, bu da əsasən özünü fakturada səslənən polifoniyada doğruldu. Süitanın harmonik yazısında bəstəkar melodiyanın inkişafından asılı olaraq yaranan funksiyalardan istifadə etmişdir. Süitada improvizə sərbəstliyi əsərin formasının qurulmasına yox, yalnız faktura bütövlüyünün metrik uzlaşmasına və orkestr toxumasının laylarının, səslərin ritmik təşkili ilə bağlıdır.

Əsərin “Azərbaycanın sevinci” adlandırılması ilə müəllif öz yaradıcı niyyətini, süitanın obrazlı məzmunu, ideya-dramaturji inkişafında aydın şəkildə ifadə etmişdir. Əsərdə daim aktual və eyni zamanda mürəkkəb olan Vətən mövzusuna müraciət edilməsi, dövrünün ənənəvi estetikası ilə - işıqlı həyat, güləruz və qəlbi daim Vətən eşqi ilə döyünən əzəli anlayışlar məcrasında əks etdirilir. Vətən mövzusunun kifayət qədər bir çox janrlarda, xüsusilə simfonik janrda işlənməsinə baxmayaraq, məsuliyyətli bir mövzuya müraciət olunması T. Quliyevin bir daha özünü cəsarətli bir bəstəkar kimi təqdim etməyə imkan verir.

“**Simfonik eskizlər**” süitəsi bəstəkarın yeni və fərqli bir yaradıcılıq məhsuludur. Əsər böyük simfonik orkestrin tam heyəti üçün bəstələnmiş və bəzi elektron musiqi alətlərindən istifadə olunmuşdur. Süita dörd müstəqil, lakin intonasiya baxımından bir-biri ilə bağlı hissələrdən ibarətdir: I – dörd

variasiya; II – “Monoloq”; III – “Taksi”; IV – “Qaçqınlıq və ölüm” adlanır. Adlarından da məlum olduğu kimi, T.Quliyev janrın şərhinə yaradıcı təfsirdə yanaşmışdır. Bu əsərdə bəstəkar süita janrının yeni bir modelini yaratmaq cəhdi irəli sürmüşdür. Əsərin forma-quruluş baxımından həlli, simfonik musiqinin qanunlarına tam şəkildə istinadən qurulmuşdur. Əsərin ikinci hissəsi bəstəkarın bu janrda qələmə aldığı maraqlı nümunələrdən biridir. “Monoloq” adlandırılan bu hissə simfonik orkestrin və elektron alətlərin müştərək səslənməsi nəticəsində olduqca həyəcanlı səslənir. Bas gitaranın müşayiəti orkestr politrasına rəngarəng çalarlar bəxş edir. Bundan əlavə orkestrin tərkibində sintezatorun istifadəsi qeyri-adi tembr səslənməsi yaradır. Süitanın musiqi dilində fundamental xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan təkrarlılıq, variantlılıq, səs ətrafında gəzişmə, sekvensiyalılıq kimi milli amillərdən açıq-aydın şəkildə istifadə edilməsi diqqəti cəlb edir. Bununla belə bəstəkar əsərdə heç bir xalq melodiyasını və ya muğam modelini sitat kimi istifadə etmir.

Böyük simfonik orkestr üçün bəstələnmiş **“Zəriflik” rəqsi** də bəstəkarın fərdi təxəyyülünün məhsulu olaraq, fərqli janr şərhilə diqqəti cəlb edir. Əsərin obraz quruluşu rəqsvari üslubda bəstələnmişdir. Burada əsas mövzu məhz milli rəqs üslubunun xarakterik xüsusiyyətləri əsasında qələmə alınmışdır. Qeyd etmək istərdik ki, “Zəriflik” rəqsi T. Quliyev tərəfindən rəqs ansamblı və ya xoreografiya kompozisiyası kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün əsər boyunca bir-birinə fəal şəkildə təsir göstərən xoreografik və instrumental fakturanın qarşılıqlı əlaqəsi əks etdirilmişdir. Əsərin əsas inkişaf xəttində melodik bünövrə bir-birinə qovuşan ayrı-ayrı fraqmentlərdən qurulsada, əsərin vahid, tam bir dramaturji şəkildə qəbul edilməsi bəstəkarın yazı dəsti-xəttinin fərdi şərhindən xəbər verir.

Fortepiano və böyük simfonik orkestr üçün bəstələnmiş **“Qaytağı”** əsəri T.Quliyevin yaradıcılığında olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni adlı əsər ilkin olaraq bəstəkarın bacısı S.A.Quliyevanın xahişi ilə truba aləti üçün yazılmışdır, daha sonra dahi pianoçu, Xalq Artisti, Azərbaycan xalqının fəxri, professor Fərhad Şəmsi oğlu Bədəlbəyli üçün məxsusi olaraq “Qaytağı” fortepiano pyesi, bundan əlavə iki fortepiano üçün, “Cəmilənin albomu” fortepiano məcmuəsində kiçik pyes və nəhayət 1948-50-ci illərdə fortepiano və simfonik orkestr üçün yeni variantı işlənmişdir. Fortepianonun solist alət kimi böyük simfonik orkestr ilə birlikdə işlənərək iri həcmli əsərin bəstələnməsi, bəstəkarı yeni və olduqca cəsarətli bir tərzdə təcəssüm etdirir. “Qaytağı” əsəri bəstəkarın bir müəllif kimi öz axtarışlarının bu əsərdə inandırıcı tərzdə təcəssüm etdirməsinin bariz nümunəsidir. Əsərdə müəllifin rəngarəngliyə cəhd göstərməsini qeyd etmək lazımdır. Bu cəhət istər məz-

munda, istərsə də əsərin dramaturji şərhində, musiqi tərtibatının ifadəsində özünü doğruldur. Əsərin musiqi dilinin inkişaf prosesində texniki xüsusiyyətlərin müxtəlifliyi, orkestr yazısında, partituranın musiqi mətninin yüksək dərcədə detallaşdırılmasında, səslənmənin xarakterinə dair çoxsaylı sözlə əlavə göstərişlərdə büruzə edilir. Əsər bəstəkarın orkestr yazısında səs gözəlliyinin, yeni rakursları sahəsində axtarışlarının ən gözəl nümunələrindən biridir.

“Dörd simfonik lövhə” əsəri iri həcmli fundamental, dramaturji inkişafına görə bəstəkarın simfonik janrda bəstələmiş əsərləri arasında xüsusi yazı dəsti-xətti və yanaşma tərzinə görə seçilir. Bu fikri söyləməyə əsas verən önəmli amillərdən biri odur ki, əsərdə bəstəkar qətiyyətli, yetkin bir ustad kimi çıxış edir. Əsər dörd müstəqil simfonik hissədən ibarət silsilə formasında verilmişdir. Hər bir hissə proqramlıdır və ilk baxışdan bir-biri ilə heç bir dramaturji, obraz - məzmun baxımından bağlılıqları olmayan hissələrdir (Qeyd edək ki, bu cəhət hissələrin adlandırılmasının məzmun etibarilə müxtəlifliyi və bir-birindən asılı olmamaqları bəstəkarın digər əsərlərində də rast gəlinir: “Simfonik eskizlər”, “Xoreoqrafik novellalar”). Hissələr: I “Fantaziya”, II “Lirik”, III “Rəqs”, IV “Marş” adlanır. Əsərin hər bir hissəsi müstəqil dramaturji və musiqi obrazı baxımından fərqli inkişafa malikdir. Əsərdə orkestr demək olar ki, bütün alətlərin və instrumental qrupların növbə ilə bir-birinə birgə ifa zamanı seçilmək hüququnu güzəştə gedərək solo ifa edən konsert prinsiplərindən çıxış edən “ansambl” kimi bəstəkar tərəfindən təqdim edilir. Bu ilk növbədə, hədsiz incəliklərə varma, dəqiq artikulyasiya, ştrixlərin və s. nüanslarda özünü parlaq şəkildə göstərir.

Əsərin nəzəri təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “Dörd simfonik lövhə” əsəri T. Quliyev tərəfindən böyük ustalıqla yazılmışdır. Müəllif bu əsərdə istifadə etdiyi janrı dərinədən hiss edərək, öz şəxsi yaradıcılıq təfəkküründən keçirtməklə yanaşı, əsərdə məzmun və forma arasındakı harmonik vəhdətə nail olur. Əsərdə T. Quliyev mürəkkəb simfonik quruluşun bütün tərkib hissələri sırasında tarazlığa nail olmuşdur. Belə ki, əsərdə müəllif tərəfindən müxtəlif səs alınma üsulları, ştrixlərin vurğulanaraq fərqləndirilməsi və istifadəsi diqqəti cəlb edir. Bu da, fakturada, istər fraqmentlər, istərsə də hissələrin orkestr həlləri anlamında fərqli solo ifa edən alətlər, qruplar və *tutti* uzlaşdırılması ilə üzvi sürətdə əlaqələndirilməsi, eyni zamanda təzadlı üslub xüsusiyyətlərinin tətbiqində aşkarlanır. Qeyd olunanlar bəstəkarın özünəməxsus və kamil üslub xüsusiyyətlərinin nümunəsi kimi çıxış edir.

Böyük simfonik orkestrin tam heyəti üçün T. Quliyev tərəfindən qələmə alınmış **“Xoreoqrafik novellalar”** əsəri dörd müstəqil, proqramlı

hissələrdən ibarətdir. Nəzərə alsaq ki, bəstəkarın yaradıcılığında balet (rəqs) musiqisi aparıcı rol oynamış, təqdim olunan əsər özünün fərdi üslubunun təcəssümü ilə fərqlidir. Hissələr müstəqil proqramlı məzmunla malikdirlər I “Mahnı”, II “Payız”, III “Russayağı”, “Fuqa”. Əsərdə müəllif iki janrın sintezindən istifadə etmişdir – mahnı janrı və rəqs (xoreoqrafiya). Bu iki janrın əsərdə məzmunlu vəhdət şəklində düşünüülərək istifadəsi əsəri tematik cəhətdən daha bədii və daha məzmunlu etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Xüsusilə əsəri fərqləndirən cəhətlərdən biri də IV hissənin “Fuqa” adlandırılmasıdır. Bütün silsilə boyu inkişaf etdirilmiş kiçik mikrofrazaların bu hissədə polifonik janrın əsasında verilməsi həm əsərə, eyni zamanda da ümumi dramaturji inkişaf xəttinin sonluğuna fundamentallıq bəxş edir. Polifonik faktura daxilində mürəkkəb çoxsəslilik orkestrdə olduqca ecazkar səslənir. Təqdim olunan II fəslə yekunlaşdıraraq qeyd etmək istərdik ki, T. Quliyev musiqisi öz zənginliyinə görə lirik sənətin nadir nümunələrindən-dir. Bəstəkarın melodiyasının və tematizminin intonasional üslub mahiyyəti həm xalq yaradıcılığının, həm də ümumavropa musiqisinin müxtəlif xüsusiyyətlərinin vəhdətindən ibarətdir.

IV Fəsil – “T.Quliyevin musiqili komediya və dram tamaşalarına yazılmış musiqisi” – adlanır. Bu fəsildə biz əldə etdiyimiz bəzi nümunələr əsasında, bəstəkarın dram tamaşalarına yazılmış musiqisi və musiqili komediyalarını nəzərdən keçirtmişik. Teatr sənəti Azərbaycan xalqının mədəni həyatının inkişafında həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, xalqın bədii-estetik zövqünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Teatr və musiqi – incəsənətin bu iki növünün qarşılıqlı əlaqəsi yüksək sənətkarlıq səviyyəsində inkişaf etdirilmiş və çox böyük müvəffəqiyyətlər qazana bilmişdir. Teatr səhnəsində musiqinin dramaturji rolu son dərəcə önəmlidir. XIX əsrin əvvəllərində ilk yaranış günlərini yaşayan Azərbaycan teatrı 40-70-ci illərdə inkişafının püxtələşmə dövrünü yaşamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın müxtəlif teatrlarında səhnələşdirilmiş pyeslərə Q. Qarayev, F. Əmirov, Z. Bağirov, C. Cahangirov, S. Ələsgərov, S. Rüstəmov, A.Rzayev, A. Əlizadə, V. Adıgözəlov, R. Hacıyev, A. Məlikov, O. Kazımi, E.Sabit-oğlu kimi bəstəkarlar musiqi yazmışlar. Şübhəsiz ki, dövrünün reallığını duyan və yeniliklərdən çəkinməyən T. Quliyev adları sadalanan bəstəkarlarla birlikdə sintetik təbiətə malik olan teatr sənətində dram əsərlərinin əsas ideyasının tamaşaçılara çatdırılmasında əsas vasitə olan musiqinin bəstələnməsində əzmlə çalışmışdır. Bəstəkar müxtəlif teatrlarda səhnələşdirilmiş pyeslərə musiqi bəstələmişdir: “On ikinci gecə” (U. Şekspir), “Yaşar” (C. Cabbarlı), “Canlı meyit” (L.Tolstoy), “Xanuma” (A. Sa-

qareli), “Entoni Qranten cinayəti” (M. Volibrinski, R. Rubinştyen), “Akasiya çiçəkləyəndə” (M. Vinnikov), “Üç bülbülün adına küçə N17” (Draqutin və Dobrıqan), “Sən həmişə mənimləsən” (İ. Əfəndiyev), “Eloğlu” (A.Şaiq), “Aydın” (C. Cabbarlı) və s. Teatr musiqisi sənətinə yeni üslub, yeni nəfəs və cərəyan gətirmiş bəstəkarlardan biri də məhz T. Quliyev olmuşdur. Qeyd etmək istərdik ki, bəstəkarın uzun illər ərzində müxtəlif teatr səhnələrində tamaşaya qoyulmuş əsərlərə musiqi bəstələməsinə baxmayaraq əldə olunan, bu günümüzdə qədər qorunub saxlanılan materiallar olduqca azdır. Lakin əldə etdiyimiz materiallar bizi belə bir qənaətə gətirir ki, bəstəkarın tamaşalara yazılmış musiqisi həm janr, həm də məzmun baxımından çox rəngarəng və çeşidli olmuşdur. 1954-cü ildə S. Vurğun adına Rus Dram teatrında səhnələşdirilmiş “Entoni Qrantin cinayəti” (M. Volibrinski və R. Rubinştyen) adlı tamaşasına musiqi bəstələmiş T. Quliyev teatr səhnəsində bir növ inqilab etmişdir. Tamaşaya yazılmış musiqi özünün dərin intellektuallığı, emosional gərginliyi ilə səciyyəlidir. Eyni teatrın səhnəsində tamaşaya qoyulmuş 1955-ci ildə “Akasiya çiçəkləyəndə” (M. Vinnikov) və 1963-cü ildə “Üç bülbülün adına küçə N 17” (Draqutin və Dobrıqan) əsərləri bir-birindən məzmun baxımından fərqlənir və bəstəkarın hər əsərdə musiqi duyumu da müxtəlifdir. Komik və lirik-psixoloji janrlarda olan bu iki tamaşaya yazılmış musiqi mürəkkəb obrazlar aləmində müəyyən invariantlar axtaran bəstəkarın musiqi duyumunu vurğulamışdır. Bu günə kimi də repertuardan düşməyən və sonuncu dəfə 2012-ci ildə Mikayıl Mikayılovun quruluşunda səhnələşdirilmiş, ilk dəfə isə 1975-ci ildə M. Əzizbəyov adına Dram Teatrında səhnələşdirilmiş A. Saqarelinin “Xanuma” tamaşasıdır (əsərin əlyazması musiqişünas, professor N. Kərimova tərəfindən ilk dəfə olaraq əldə edilmişdir). T. Quliyevə məxsus olan tamaşanın musiqisində dramaturji məzmunundan irəli gələn musiqi quruluşunda xarakterik xüsusiyyətlər, melodik intonasiyalar, metro-ritmik cəhətlər öz dolğun və bəstəkarın yazı dəsti-xəttinə uyğun təzahürünü tapır. Azərbaycan teatr musiqisinin inkişafında T. Quliyevin adı ilə yeni bir səhifə açılmışdır.

Səhnə musiqisindən danışarkən əlbəttə ki, bəstəkarın “Aktrisa” (1943), “Qızılaxtaranlar” (1959-1960), “Sənin bir sözün” (1964-1965), “Sabahın xeyir, Ella” (1973) kimi musiqili komediyalarını qeyd etməmək mümkün deyildir. Qeyd etməliyik ki, əsərlərin məzmunu, dramaturji inkişafı haqqında bir sıra elmi mülahizələr yazılmış və biz bu tədqiqatlara böyük hörmətlə yanaşaraq əsərlərdəki, xüsusi musiqi nömrələri üzərində dayanaraq, yalnız bəstəkarın musiqi dilinin özünəməxsusluğunu aşkara

çıxaracaq meyarları qeyd etmişik. Bəstəkarın ilk qələm təcrübəsi bu sahədə 1943-cü ildə bəstələdiyi “Aktrisa” operettasıdır. Əsərin librettosu A.Faykonundur. Əsər öz lirik intonasialı-obraz quruluşuna görə melodiyanın axıcılığına və mahnıvariliyinə görə spesifikdir. Obrazların açılmasında bəstəkar azad inkişafa məxsus melodik quruluşdan, ağır ritmli gəzişmələrdən istifadə etmişdir. Moskva teatr səhnələrində dəfələrlə səhnələşdirilmiş “Qızıl axtaranlar” operettasının süjet xətti bir qədər opera-buffa yaxındır. Əsərdəki personajlar, komik situasiyalar, gülünc anlaşılmazlıq, kələkbazlıq və hiylə ilə hadisələrin inkişafı kimi xüsusiyyətlər opera-buffa üçün səciyyəvidir. 3 pərdə 8 şəkildən ibarət olan əsər milli musiqi nümunələri ilə boldur. Melodik xəttin inkişafı bütün əsər boyu xalq musiqisi motivlərinə və muğam improvizasiyasını xatırladır (məsələn, II və III pərdədəki duetlər). Bundan əlavə, xalq nümunələri “Lay-lay”, “Tərə-kəm”nin istifadəsi əsərin ümumi milli koloritindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, isə bəstəkar əsərin ideya xəttinin açılmasında Azərbaycan xalq rəqslərini xatırladan ritmik quruluşlardan və melodik dönmələrdən geniş istifadə etmişdir. Nəticədə bənzərsiz T. Quliyev musiqisi yaranmış, heç nə ilə müqayisə olunmayan, melosu səslənmişdir. 1964-cü ildə Əfrasiyab və Şəmsi Bədəlbəylilərin librettosu əsasında səhnələşdirilmiş “Sənin bir sözün” tamaşasında rəngarəng musiqili portretlər olmasa da, çıxışların çoxu ansambl-dialoq şəklində verilmişdir.

Nəticədə tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir. T. Quliyevin musiqi dili, onun tərkib hissələri, melodiyası, janr-üslub anlayışından asılı olmayaraq dərhal müəyyənləşdirilən parlaq bir incidir. Dissertasiyada təqdim edilən nümunələr tədqiqat üçün faydalı və əvəzedilməz materiallar olmuşdur. Bəstəkarın yaradıcılığının ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən bu nümunələr öz zənginliyi baxımından seçilir. Bu zənginlik araşdırılan əsərlərdə musiqi dilinin özünəməxsusluğunda - həm melodik xüsusiyyətlərin çoxşaxəliliyində, lad-məqam prinsipində, həm də forma və ritmik quruluşunda özünü göstərir. Araşdırılan əsərlərdə melodik xüsusiyyətlərin müxtəlif tipləri diqqəti cəlb edir: gəzişmə, təkrarlılıq, sekvensiallıq, sıçrayışlar, muğam improvizə üsulları, ritmik dəyişkənlik, saysız-hesabsız yönəlmələr və xüsusilə də əsas pərdə ətrafında aşağı-yuxarı istiqamətli pilləvari gəzişmələr. Bəstəkarın təqdim olunan hər bir əsəri, ayrı-ayrılıqda müəllifin məntiq-lə düşünülmüş və müəyyən məqsədə yönəldilmiş yaradıcı bəhrəsini təsdiq edir. Məsələn: T. Quliyevin simfonik janrda bəstələmiş əsərləri, onların məzmunu, obrazlı-dramaturji inkişafı, musiqi dili, eləcə də silsilə həlli son dərəcə müxtəlif və fərddir. Bu səbəbdən bəstəkarın musiqi dili öz sadəliyi

və mürəkkəbliyi, yüksək səciyyəsi ilə seçilir. T. Quliyevin mahnıları bir növ onun həyat və yaradıcılığının aynasıdır və xronoloji tarixçəsidir. Müəyyən olur ki, məhz melodiyada, yaradıcılığının daha dərin proseslərində T.Quliyev musiqi dilinin, fərdi üslubunun bənzərsizliyi dərk edilir. Müəllifin musiqi dilinin inkişafında təksəslilikdən harmonikliyə və polifonik çoxsəsliyə qədər püxtələşmə hiss olunur. Bəstəkarın musiqisində Azərbaycan koloriti həmişə duyulur. O, milli özünəməxsusluq anlayışını Ü. Hacıbəyli ənənələrindən təkan alaraq daha sərbəst tərzdə həll etmişdir. Bəstəkar özünün dediyi sitat metodundan qətiyyətlə imtina edir və xalq musiqisinin intonasiyalarını müasir musiqinin texniki vasitələri ilə qovuşdurur. Dahi bəstəkarımız Qara Qarayevin milli musiqinin bəstəkar yaradıcılığında istifadəsi haqqında fikirləri qeyd olunanları bir daha təsdiqləyir: “Bir çox nümunələr var ki, bu və ya digər bəstəkarların musiqisində milli cizgilər bir başa folklor ilə bağlı olmadığı halda musiqi materialının inkişaf və xüsusiyyətlərində, musiqi dili təbiətinin xarakter və obrazlıq təəcəssümündə kifayət qədər inandırıcı səslənir”.²⁰

Görkəmli bəstəkar Tofiq Quliyevin musiqi dili olduqca geniş bir sahəni əhatə edir və bəstəkarın illər ötdükcə öz qiymətini itirməyən musiqisi hələ bir çox tədqiqatçıları cəlb edəcəkdir.

²⁰Караев К. А. Статьи, письма, высказывания. М.: СК, 1978, с. 24.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun olaraq müəllifin aşağıdakı elmi məqalələri çap olunmuşdur:

1. Tofiq Quliyevin yaradıcılığının melodik-harmonik xüsusiyyətləri. /Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VIII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2002, s.275-276.
2. Tofiq Quliyevin milli musiqi dilinin formalaşmasında muğamın (milli ladların) rolu. // "İncəsənət və Mədəniyyət Problemləri" Beynəlxalq Elmi Jurnal, №5(31), Bakı, 2010, s.191-198.
3. Tofiq Quliyevin fortepiano yaradıcılığında melodiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri. / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2012, s.378-381.
4. Tofiq Quliyevin "Simfonik eskizlər" süitəsi. [http: // harmony.musigi-dunya.az](http://harmony.musigi-dunya.az), Bakı 2012
5. Tofiq Quliyevin yaradıcılıq siması. /Türksoylu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. XIV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2015, s.77-79.
6. Tofiq Quliyevin "Dörd simfonik lövhə" əsərinin musiqi dilinin bəzi xüsusiyyətləri. // "Musiqi Dünyası" jurnalı, № 1/62, Bakı, 2015, s.77-87.
7. Tofiq Quliyevin Böyük Simfonik Orkestr üçün yazılmış əsərlərində simfonik üslubunun şərhı. / IX International Turkic culture, art and protection of cultural heritage symposium / art activity. 07-11 september 2015, Verona-Italy.
8. Tofiq Quliyevin mahnı yaradıcılığında fərdi üslubunun təşəkkülü. / [http: // harmony.musigi-dunya.az](http://harmony.musigi-dunya.az), Bakı 2016.
9. «Хореографические новеллы» Тофика Кулиева и их стилевые особенности. // "Mədəniyyət.az" jurnalı. N 3, Bakı, 2016
10. Tofiq Quliyevin dram əsərlərinə bəstələdiyi musiqi (A.Saqarelinin "Xanuma" pyesinə yazılmış musiqini bəzi dramaturji xüsusiyyətləti). // Rast Uluslararası Muzikoloji Dergisi. III cilt, Sayı 1. Türkiyə, 2016.

«Музыкальный язык Тофика Кулиева»

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию музыкального языка композитора Тофика Кулиева. Впервые в диссертации, на основе архивных материалов даётся теоретический анализ произведений разных жанров: сюита «Симфонические эскизы», танец «Нежность», для фортепиано с оркестром «Гайтагы», «Хореографические новеллы», «Четыре симфонические картины», для большого симфонического оркестра «Танец»; **песни** «Лирическая», «Верность», «Ночная серенада» и др. композитора, где выявлены способы развития музыкального языка, формы мелодического движения. Исследованы такие факторы музыкального языка, как мелодика, гармония, национальная музыкальная основа, типы и формы мелодического развития (повторность, секвенционность, вариантность, скачки, опевание). Все это актуализирует изучение творческого наследия Тофика Кулиева.

Диссертация состоит из введения, 4-х глав, 2-х разделов, заключения, библиографии, нотографии и приложений.

I глава – «Роль и значение Тофика Кулиева в Азербайджанской музыкальной культуре» - состоит из двух разделов: **1.1. «Широкая панорама компонентов музыкального языка в музыковедении XX-XI в.в.»**. **1.2. «Тофик Кулиев и Азербайджанская музыка XX в.: этапы творчества, традиции и новаторство, новые тенденции».**

II глава – «Проявление индивидуальных особенностей в песенном творчестве Тофика Кулиева». На основе музыкальных примеров дается анализ песен и делается попытка выявить особенности музыкального языка композитора.

III глава – «Воплощение симфонического мышления в произведениях для Большого Симфонического Оркестра Тофика Кулиева». Здесь объектом исследования становится мелодическая лексика, с ее показателями, как повтор, вариантность, секвентность.

IV глава – «Произведения Тофика Кулиева, написанные для театра музыкальной комедии и драматическим спектаклям». В

этой главе выявляется богатство и разнообразие, типы и формы развития мелодики в аспекте жанровой классификации.

В **заключении** даются выводы и обобщения проведенного музыкального-теоретического анализа.

Tofik Kuliyeu's Musical language

SUMMARY

The researching of scientific novelty is concluded in such matter that this is the first research dedicated to study directly Tofik Kuliyeu's musical language. For the first time in the thesis based upon composer's works musical language, musical theory expertise analyses especially in musical creations, works, discovered by us from archival record keeping data for pianoforte with orchestra "Gaytagi", "Choreographic novels", "Four Symphony pictures", for the symphony orchestra with tar "The Dance", songs "Lyrical", "Fidelity", "Night Serenade" and others, are revealed musical language development techniques, melody movement forms. Researching such musical language factors like melodic patterns, harmony, national musical foundation system, melodic development types and forms \ replication, sequentiality, swingings, influencing by singing. All of these update is the creative inheritance study of Tofik Kuliyeu.

The thesis consists of the introduction, four chapters, two sections, the final part, bibliography, musical score notation and enclosures.

The **I** chapter of the thesis – "Tofik Kuliyeu's Part and Significance in Azerbaijanian Musical Culture" – consists of two sections; **1.1.** "Musical Language Components in XX-XI century Musical Expertise." In this division are examined musical expertise researches; **1.2.** "Tofik Kuliyeu and XX century Azerbaijanian Music, creative activity stages, traditions and innovations, new tendencies".

The **II** chapter of the thesis – "Individual Singularities Revealing in Tofik Kuliyeu's Singing Creativity". Based upon songs analyses is made an attempt to reveal composer's musical language peculiarities. There is represented analysis, based upon numerous musical samples.

The **III** chapter of the thesis – "Symphony Ideation Evocation in Musical Works for big Symphony Orchestra by Tofik Kuliyeu." Whereas here research item unit becomes musical language – melody lexis with its fundamental indices readings like iteration, variance, sequencing.

IV the forth chapter of the thesis – "Tofik Kuliyeu Works Written for Musical Comedy Theatre and Dramatic Performances". In this chapter is

revealed the richness and diversity, melody patterns types and forms development in genre classification aspect.

In **final** part are represented conclusions and colligations made by realized musical analyses.

Çapa imzalanıb: 16.03.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**БАКИНСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ
имени УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ**

На правах рукописи

МЕХПАРА АЛМАС ГЫЗЫ РЗАЕВА

МУЗЫКАЛЬНЫЙ ЯЗЫК ТОФИКА КУЛИЕВА

6213.01 – Музыкальное искусство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по искусствоведению

Баку – 2016